

**ПРОПОЗИЦІІ
ЗАТІСЬ
П҃АДЯСЬКІХ
ДІЯЛ҃КТУВ**

БІЕЛЬСЬК 1988

**ПРОПОЗИЦІЇ
ЗАПИСУ
ПІДЛЯСЬКИХ
ДІАЛЕКТІВ**

БІЛЬСЬК 1988

Учтася

браты

мої

думайте

читайте

Юрас Шевченко (1814-1861)

ПРОПОЗИЦІЇ ЗАЛИСУ ПІДЛЯСЬКОЇ ДІАЛЕКТИ

На правах рукопису

Київськ "Думка" 1988

Стремлінням кожної освіченої людини є живання, як говоривши так і пишучи, літературної мови свого народу, чому чимало зусиль віддає наша національно свідомі інтелігенція родом з Підляшшя. Однак складна ситуація в ділянці національної освіти на Підляшші не дозволяє місцевому українськомовному населенню вивчати свою рідну мову в навчальних установах — як початкового так і середнього ступеня. Численне ще з 1946р. на біля 84 тис. українське населення Білшини, Гайнівщини та Бім'тиччини /дані з Восв. архіву в Білостоці — ситн. 485 і 232/ не має змоги вивчати свою мову, вате може вивчати багато інших — польську, російську, білоруську, німецьку, англійську, французьку чи латинську.

З тієї також причини зміліють активно послугоуватись українською літературною мовою в практично кожна. Загаломо зживається, багатих в архаїзми, підляських північноукраїнських діалектів, найбільш спорінаних в діалектами української частини Полісся, яке через Берестейщину/Берестя-Брест/ лучиться безпосередньо з Підляшшям. І тому кожий, хто хоче писати на живавши чужої мови, мусить найчастіше користати не в мови літературної, а цього ж діалекту винесеного з-під батькувської стріхи, а чому на допомогу має олужити цей посібник.

СПЕЦИФІЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО АЛФАБЕТУ

Сучасний український алфавет, як білоруський, російський, болгарський чи сербський, веде своє походження від створеної в IX столітті кирилиці, яка через відкинення деяких непотрібних літер та через їхню графічну модифікацію, дала нам с-гадані сучасні алфавети. Український алфавет створився в другій половині XIX ст. Сучасний білоруський витворився під впливом українського після 1905 р. з тодішньої російської графіки. Російський алфавет, будучи модернізацією графіки Петра I, був введений в 1918 році.

Український алфавет має декілька прикмет, які відрізняють його від російського та білоруського, які є на Подляшші більше відомі, бо вчать їх в школах. Прикмети ці то ефект відображення в графічному вигляді змін в фонетичній українській мові, які наступили від часу коли східнослов'янські племена говорили діалектами, які назвали мовою староруською.

Ці зміни то диспаліталізація тобто ствердження приголосних перед колінним ѣ та ѣ, через що ці дві літери мають в сучасному українському алфаветі таку саму звукову вартість як латинське/польське/ e та u. Друга прикмета української мови то витворення тав. нового українського і. Витворилось воно на місці колінного ѣ /коли знаходилося воно в замкнутому складі - як кѣнь, рѣѣ /та ѣѣ /чи ѣѣ яке перейшло в ѣѣ - дифтонг ѣѣ/. Дифтонг ѣѣ записуваний через ѣѣ переходив безпосередньо в і, натомість дифтонг ѣѣ мав ще фазу посередню - ѣѣ. В деяких словах нове і лучиться з ѣѣ, що записуємо буквою і /звукова вартість - іі/. На місці давнього ѣѣ, яке стояло наприклад на початку слова, пишемо літеру ѣѣ. Колишнє ѣѣ, яке не стверділо також - як і нове і записуємо через і. В місці колінного ѣѣ пишемо і.

В, в	верба	- відповідає латинському <u>v</u> - <u>verba</u>
И, и	ходить, риба	- відпов. лат. <u>y</u> - <u>chodyty, ryba</u>
І, і	іти по дорозі	- відпов. лат. <u>i</u> - <u>ity po dorezi</u>
Ї, ї	їмо, їх	- відповідає лат. <u>ii</u> - <u>jmo, jch</u>
Є, є	є, Євген	- відпов. лат. <u>je /je/</u> - <u>je. Jevhen</u>
Г, г	горох, гора	- відпов. лат. <u>h</u> - <u>horoch, hora</u>
Ґ, ґ	ґанок	- відповідає латинському <u>g</u> - <u>ganok</u>

УКРАЇНСЬКИЙ назва літери

АЛФАБЕТ

А, а	а	О, о	о
Б, б	бе	П, п	пе
В, в	ве	Р, р	ер
Г, г	га	С, с	ес
Ґ, ґ	ґе	Т, т	те
Д, д	де	У, у	у
Е, е	е	Ф, ф	еф
Є, є	є	Х, х	ха
Ж, ж	же	Ц, ц	це
З, з	зе	Ч, ч	че
И, и	и	Ш, ш	ше
І, і	і	Щ, щ	щче
Ї, ї	їі	Ю, ю	йу
Й, й	йй	Я, я	йа
К, к	ка	Ь, ь	їр - м'який знак
Л, л	ол		
М, м	ом		
Н, н	он		

ХАРАКТЕРНІ ПРИЙОМИ ПІДЛЯСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ ТА ОСНОВИ ЇХНЬОГО ЗАПИСУ

1. Д и ф т о н г и

Згаданий вже, характерний тільки українській мові, перехід від давнього е та о в сучасне і — процес ікавізму — мав свої посередні стадії, які на Підляшші залишилися в виді тзв. дифтонгів /двохголосних/. Маємо на Підляшші два основні дифтонги — іе та уо. В пам'ятках української мови давніх віків дифтонг іе записуваний був літерою ѣ /ять/, яка в місці давнішого е появляється вже в XII ст /Євангеліє Добрили з 1164р./ — хоч би в такому зразкові як шѣсть замість шесть. Дифтонг, якій витворився в місці давнього о був трудніший до відображення і тому в записі зустрічаємо найчастіше давнє о; натомість коли дифтонг цей зредукувався до монофтонгу /тобто у/ знайшов він відбиття в письмі — королюв, кракувски, по моум.

Дифтонг іе /іе, іѣ/

Дифтонг цей зустрічаємо в трьох відмінах:

1/ іе: ризати, ричка;

2/ ам'якненій — ііе /в записі скорочуємо до іе/: лііес, хлііеб, пііеч;

З/йотованій - йіє /скорочуємо до йе/:йехаті, йесті.

Редукція дифтонгу йе

Характерною прикметою дифтонгів є те, що заховуються вони тільки в наголошених /акцентованих/ складах. Коли наголос пересовується на інший склад, дифтонг автоматично редукується до монофтонгу. У випадку редукції дифтонгу йе є це і /тзв. нове українське і/, або и, коли стоїть воно після р, яке на Підляшші є тверде. Заміна наголошеного складу наступає при відмінюванні іменників, прикметників дієслів тощо. Приклади:

лієс - ліси, лісок

вієдра - відро

хлієб - хлібови

вона мієсіт - вона місіла

замієшани - замішаті

рієчка - ріка

дієд - діди - дідуєв - дієдуєв брат

Часом дифтонг взагалі вже не виступає, хоч би в слові мієшок /мієшкі/ - наголошений є другий склад, чи бієда, пієсок.

Часто дифтонг йе редукується в закінченнях іменників, коли означають вони місце, в якому децю діється: на порозі, на дорозі, на стрієсі, в лієсі, на пудлозі, в хаті, хоч в деяких інших словах він залишається: на нозіє, на століє, в селіє.

Вищеописане заховання під наголосом

дифтонгу не характерне є для діалектів найбільш архаїчних.

Дифтонг yo /yo/

Дифтонг yo також зустрічаємо в трьох версіях:

- 1/ yo - куонь, стуол, муост
- 2/ ютованій - ю:юой, вюоз, твоюой
- 3/ зм'якчений - записуємо також через юо : люод

Навіть в найбільш архаїчних діалектах дифтонг цей часто редукується до y - пув, пувтора, пуд, пудияті, пудніоб^е, вечур, чобут, гурчиця, макувка. В діалекті Черемухі й околиць маємо вже й перехід до сучасного українського i: хоріц, кінь, він. Маємо також діалекти, в яких yo вже зусім не виступає, але немає ще заміни на i й у всіх випадках маємо y - хорун, кунь, вун тощо.

2.3 в у к Е, літери Е та Е

Так як процес ікавізму і ствердіння /диспаляталізація/ колишнього Е в найбільш архаїчних підляських говірках не став зусім завершеним. Тверда вимова Е, а властиво приголосних перед цим Е /що записуємо літерою Е, е/, виступає майже цілковито / верба, бєроза, гектар, земля, хєреб'я, нєвуд, медаль, чєтверо, хємія, пєрець / за винятком коли звук Е виступає

після приголосної л, котору виговорюється м'яко й після л пишемо тоді букву є: леґенда, лежати, летати, лектура, лепі.

Є пишеться також:

1/на початку слів: єдини, єднати, є.

2/після голосних та приголосних при роздільній з ними вимові: боєць, приємно, чис, чує, моє, твоє, б'є, з'єднати.

3/в іншомовних словах: єнот, єпископ, єресь, єзуїт, Євген, реєстр, абітурієнт, орієнтація, бар'єра, об'єкт.

З. Л і т е р и І та И

В більш архаїчних говірках не прошов також процес ствердіння приголосних перед давнім И, що є хіба найбільш видною прикметою цього діалекту, відрізняючи його від інших регіонів України. Дієслова вроді ходіти, робіти властиво не змінилися від часу коли створилась старослов'янська мова.

В частині говірок вищезгаданого архаїзму не зустрічаємо – виступає тверда вимова яку віддаємо вживаючи букви И, наприклад: ходити, робити, читати, бачити. Маємо також версію посередню: ходіти, робіти.

4. Л і т е р а Р

Характерною для Підляшшя є твердість приголосної Р, яка об'являється також в словах, в яких дифтонг иє перейшов в нове українське і, як в словах: рика/літ.ріка/,

риза/літ.риза – міра паперу/,ризня/літ.різня/.

5.Л і т е р а Ц

Однею з характерних прикмет української мови є м'яка вимова Ц в закінчених іменниках, яка залишилася від давніх часів, коли в російській і білоруській маємо вимову тверду. І так говориться: хлопець, кунець, жеребець, хлівець тощо.

М'яким є також Ц перед новим українським і або дифтонгом иє, який виступає тут в формі зм'якченій іє:цідіті/тсідіті/, цімент, цієли, ціловаті, цієп.

Твердість виявляє Ц в підляських діалектах в словах закінчених на -ція, ції. Є це слова які з західних мов перейшли на Підляшшя за посередництвом польської мови і звідти ця твердість. Тримаючися принципу запису згідно з фонетикою треба було б тут писати стация, Греция, вакації, однак згідно з засадами українського правопису за більш правильну форму визнати треба запис: стація, Греція, вакації.

6.Л і т е р а Г

В деяких українських словах, а також багатьох чужомовних /недавно засвоєних/ словах доцільним є вживати літеру Г, хоч в сталінських часах вилучено її з українського правопису на Радянській Україні.

Найпотрібнішою є вона в словах: ганок, гу-
ма, гонт, гузік, гараж, ганг, геґемонія, гара-
нтія, гарнізон, грунт тощо.

7. А п о с т р о ф

Апостроф ставиться в словах перед я,
ю, є, ї, що позначають два звуки й+а, й+у,
й+е, й+і:

В українських словах:

- після б, п, в, м, ф: безхліб'є, б'є, в'язаті, в'ється, в'юн, здоров'є, кав'ярня, кров'ю, львів'янін, п'ют, п'ять, солов'їє сім'я, на тім'ї, Основ'яненко, Прип'ять
— після р у кінці складу: бур'ян, до-
вієр'є, перемір'є, Мар'яненко.
- після префіксів та першої частини складних слів, які закінчуються на приголосний: без'язики, од'їехати, з'їєсті, з'єднаний, пуд'юджувати, роз'юшити.

Апостроф не ставиться в українських словах перед я, ю, є після губних приголосних б, п, в, м, ф коли перед ними стоїть приголосний /за винятком р - здоров'є/: дзвякнуті, мавпячий, морквяний, святковаті, тьманий, але коли такий приголосний належить до префікса то апостроф пишеться: зв'язок, пудв'язаті, розв'язанє, розм'якшуваті.

8. З в у к о с п о л у ч е н н я

Й+І /І/

Звукосполучення записуване як ї виступає в словах українських на початкові:

їхні, їести, їехати; в середині або на кінці слів: виїхати, клеїти, вашої, своє, великої. Коли ї виступає після приголосної, пишемо перед нею апостроф: од'їехати. В словах іншомовних: архаїзм, егоїзм, руїна, Енеїда, Каїр.

9. С п о л у ч е н н я йо, іо, бо

В українському правописі не вживається, як в білоруському чи російському, літери ё, тільки сполучення літер йо, іо та бо.

Сполучення йо вживається в українських словах найчастіше на початкові слова а також після голосних і, зрідка, після приголосних: йому, знайомий, чийого, вйока-ті, а в іншомовних словах на місці іо, о, уо /ігрек/, що вимовляється як один склад йод, курйоз, мільйон, Йорданія, Айова.

Іо пишеться в іншомовних словах, коли іншомовні іо, уо, о вимовляються в українській мові як два склади:
а: на початку слів - іон, іонізатор, іоносфера, Іонічне море.

б: після приголосних - біологія, віолончель, діорама, ідіома, соціолог, тріо, фіорд.

Бо вживається для передавання звуку о після м'якого приголосного: всього, дьоготь, мальоваті, кльош, сьогодні, льон.

10. Ч е р г у в а н н я У - В

Характерним українській мові є чергування /замінне вживання/ у та в, що поле-

гнує вимову слів в випадках, коли збіглися б два в чи два у. І так говорить: би-ті в хаті, але быв у хаті; робів ти вже тоє?, але ти робів уже тоє?

Не передається в письмі чергування у з в:

А/у словах, що пишуться тільки з в або у: вклад, вправа, вступ / і уклад, управа, уступ - з іншим значенням /, взаємини, влада, власний, вплив, увага, указ, умова, установа, уява.

Б/у власних іменах і словах іншомовного походження: Влашук, Владивосток, Україна, Уельс/веллс/, Уільям/віллам/, увертюра, утопія.

11. Ч е р г у в а н н я І - Й

Сполучник і та початковий ненаголошений і так як у - в в ряді слів чергується з й. І тут чергування це полегшує вимову слів.

Не чергується в літературному правописі і з й:

- при зіставленні понять: мієсто і село, лієто і зіма, чорне і бієле.

- перед словом, що починається на й, я, ю, є, ї: што і як зробіті, Ольга і Йосип, скажи тоє і юй, а і йому не шкоділо б.

12. Подвоєння подовження приголосних

Подвоєння приголосних виникає внаслідок збігу однакових приголосних:

1/Прєфікса й кореня слів:а/українського походження:беззвучно, беззастережно, оддіел, оддавна, ззаду, роззброїті, роззява б/іншомовного походження:іrrаціональний, сюрреалізм.

2/Кореня або основи на -н- /-нь-/ і суфіксів -н/и/, -н/і/, -ник, -ниц/я/:закон - законни, куонь - куонни, стіна - стієнни туман - туманни, осєнь - осієнні, ранок - ранні, годиннік, пісьменнік, пісьменніця, оконніця, Вінніця.

3/Основи дієслова минулого часу на с і зворотнього афікса -ся:винюсся, пасся, роанюсся, розрусся, трусся та інші.

Для більшості українських діалектів, а згодом і для літературної мови є подовження приголосних в іменниках:волосся, колосся, гілля, знання, ходіння, збіжжя, життя, Підляшшя, де в підляських діалектах це подовження властиво не виступає:волуосє, колуосє, гуолє, знанє, ходієнє, збуоже, житє, Пудляше.

Неподовження приголосних в іменниках, а також закінчення їх на є, а не я/Пудляше - Підляшшя / є однею з прикмет не тільки підляських, але й галицьких діалектів, що знайшло віддзеркалення в літературній мові Галичини кінця ХІХ і початку ХХ століть. Напримір заголовок виданої у Львові Іваном Франком газети звучав "Житє і Слово".

13. З а к і н ч е н н я д і с л і в

До характерних для української мови зачислюється закінчення дієслів на -мо, яке виступає в теперішньому часі множини: ходімо, робімо, їмо, співаємо.

Таку саму кінцівку вживаємо коли закликуємо до якогось діяння: ходіємо, робіємо, їємо, співаймо.

Непевність може викликати як писати закінчення дієслів зворотної сторони, де вимова наближається до -цься, -цьця та -тсья, з яких це останнє закінчення є прийняте в правописі як найбільш правильне: робітсья, пішетсья, усміхаетсья.

14. З м ' я к ч е н н я С і Н

Під впливом польської мови часто необхідно зм'якчується звук с, а також звук н, коли виступає він перед властиво зм'якчуваним звуком с. В записі це відхилення від мовної традиції треба ліквідувати. Тому також пишемо: українські, балканські, Гданськ, Бранськ, а не українські, балканські, Гданьськ, Браньськ. Пишемо також сліва, співаті, доспіваті, свістаті, свія, а не сьліва, сьпіваті, досьпіваті, сьвістаті, сьвіня. Одним словом не зм'якчуємо с коли стоїть воно на початкові слова, або коли попереджує його префікс /розсміятись, приснілось/. Коли с є в середині слова також не зм'якчується: проті, постав, хібащо в словах похідних від

слова пісьмо - пісьменник, пісьмови знак.
Зм'якчується с також в суфіксі -оькі:
пудляські, біельські, гайнувські.

Каже Іхнат до
зятя свого Миколи
-Пуйді до кюні,
насликай сієна
й нариєж конюві
сієткі.

Każe Ichnat do
ziatia swoho Mikoty
-Pujdi do kłuni,
naztykaj siēna
j naryż konioni
siēczi.

Нам старий дудм
стояв при широкій
улиці обсадженої
деревами, якією тею
осієнньою порою
починали рубити
воє містє.

Nasz staryj dūdm
stojan przy szrokiuj
hulici obsadzonuj
deterenami, jakje teju
osiennioju poroju
rozczynali hubiti
nżē listie.

Писав я до Кііва,
щоб прислали миє
„Енциклопедію кібе-
рметики”. Тіло перша
в світі того разу
спеціалістична
енциклопедія.

Pisan ja do Kijwa
szcżob przsłali mnie
„Encykłopediju kibe-
rmetryki.” To persza
w swiēti toho roku
specjalistyczna
encykłopedija.

